

TEZHİP SANATINDA EMEVÎ DÖNEMİ SÛREBAŞI BEZEMELERİNİN YERİ

THE PLACE OF SUREBAŞI ILLUMINATIONS OF Umayyad PERIOD

IN THE ART OF ILLUMINATION

Öğr. Gör. Ayşe Tanrıver Celasin*

ÖZET

Mushaflarda sûrenin adı, âyet sayısı ve nerede indirildiği bilgilerini içeren sûrebaşı yazılarının etrafına yapılan yatay dikdörtgen bezemelere sûrebaşı tezyînatı adı verilir. Görevi bir sûrenin bitip diğer bir sûrenin başladığını okuyucuya haber vermektir. Sûrebaşı bezeme geleneği, İslam sanatının kuruluş aşamasında olduğu Emevî Dönemi'nde başlamış ve kendinden sonraki dönemlerde etkili olmuştur. Bu etkilenmenin ne şekilde olduğu, Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı 87, Şam Evrakı 80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 44/32 ve "San'a Mushafı" üzerinde yapılan araştırmalarda tespit edilmeye çalışılmıştır. İnceleme sonucunda, sûrebaşı bezemelerinin yatay dikdörtgen formda, yarım, bir, bir buçuk satırlık alana yerleşmiş olduğu görüldü. Bezemelerde sütun ve kubbe gibi mimarî elemanların resmedilmesinin yanı sıra bitkisel kaynaklı motifler, basit geometrik bezemeler ve ağaç motifi kullanılmıştır. En gelişmiş örnekleri Memlûk mushaflarında bulunan sûrebaşı gülünün ilk işaretleri bu dönemde görülmeye başlanmıştır. Sûrebaşlarında her sûrebaşına farklı tasarım yapılması, bezemelerde kullanılan üslûp, desen ve renk uyumunun mushaf boyunca devam etmesi Emevî dönemine ait özelliklerdendir. Bu özellikler yüzyıllar boyu devam ederek mushaf bezeme geleneğinin bir parçası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mushaf, tezhip, sûrebaşı, surebaşı gülü, Emeviler.

ABSTRACT

The horizontal rectangular decorations in Qurans that have been made around of surebaşı writings, which include informations like name of sura, number of verses and the apocalypse place, have been named as "surebaşı illumination". They function as an indication of the ending point of sura and the starting point of one another sura. The tradition of quran illumination art had begun in the Umayyad period which had been the establishment stage of Islamic art and it had been effective on the following period. Dimensions of these effects were tried to be determined through studies on, Turkish and Islamic Art Museum Şam Evrakı 80 and Şam Evrakı 87; Library of Topkapı Palace Museum 44/32, and the "San'a Quran". In the conclusion of research it was seen that the surebaşı illuminations had been replaced in a rectangular, "half",

* Öğr. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü.

“one”, “one and a half” line area. In the illuminations besides the depiction of architectural elements like column and dome, plant originated motifs, simple geometric elements and tree motif had been used. The prototypes of surebaşı roses, of which the most improved samples can be seen in the Memluk qurans, belong to that period. Making different projections for every “surebaşı”, continuous harmony of stylistic specialities in ornamentations, the design and color that had been used through all quran are the specialities of “surebaşı”s of Umayyad period. These specialities have been a part of Quran illumination tradition for centuries.

Keywords: Quran, illumination, surebaşı, surebaşı rose, umayyads.

1. GİRİŞ

Hiz. Peygamberin vefatından sonra Hiz. Ebu Bekir'in vasıtasıyla Kur'ân-ı Kerîm iki kapak arasına alınmış, Hiz. Osman döneminde ise sûrelerin bugünkü düzenlemesi yapılmıştır. İslam dininin geniş coğrafyalara yayılması Kur'ân'ın doğru okunması ve anlaşılması ile ilgili sıkıntıların baş göstermesine neden olmuştur. Hiz. Osman Kur'ân'ın yanlış okunup anlaşılmasını önlemek için iki kapak arasına alınan nüshadan çoğalttırarak, Mekke, Kûfe, Basra, Şam gibi dönemin merkez şehirlerine göndermiş ve bu nüshalardan birini de Medine'de alıkoymuştur. Günümüze hiçbirinin ulaşmadığı bu mushafların sayısının altı olduğu düşünülmektedir. Emevî Dönemi'ne ait bilinen en eski mushaflar, Hiz. Osman Mushafları'ndan ya da o yazılanları kopya ederek yazılmıştır (Altıkulaç, 2011:34).

Hiz. Ali'nin 661 yılında şehit edilmesi ile iktidara geçen Emevîler, Şam başkent olmak üzere Avrupa, Afrika ve Asya'ya yayılan bir imparatorluk kurmuş ve 750 yılında Abbasîler tarafından yıkılmıştır (Yiğit, 1995:87-95). Geç Emevî ve Erken Abbasî Dönemi'nde yazılan mushaflardan anlaşıldığı üzere sayfaları tezyîn etme geleneği bu Kur'ân-ı Kerîmler ile başlamıştır (Tanındı, 2010:90). Emevî Dönemi'nde yazılıp tezhiplendiği düşünülen Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Şam Evrakı 87, TİEM ŞE 80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 44/32 ve Yemen San'a Mushafı incelenerek, sûrebaşı bezeme geleneğinin ne şekilde oluştuğu tespit edilmeye çalışılmıştır. İslâm sanatının kuruluş aşamasında olduğu Emevî Dönemi, sanatta yaratıcı olmaktan çok derleyicidir (Yetkin, 1954:17) ve bu dönem özellikle tezyînâtta, Helen ve Sasanî Sanatı'ndan beslenmiştir (Yetkin, 1954:56). Emevî Sanatı'nı temsil eden eserlerde rastlanılan ana özellik, İslâm Sanatı'nın diğer devirlerinde yapılanlardan farklı ve değişik bir anlayışla ele alınmış olmalarıdır. Bu sanatın en erken örnekleri olması sebebi ile sıra dışı, benzeri olmayan ve tekrarı yapılmamış tasarımlara rastlamak mümkündür.

Erken dönem mushaflarından olan TSMK 44/32 numaralı mushafın tıpkıbasımını içeren kitap, Hiz. Osman'a İzafe Edilen Mushaf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası) ismi ile Research Centre for Islamic History, Art and Culture tarafından 2007 yılında basılmıştır. Aynı yıl Hiz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif (Türk ve İslam Eserleri

Nüshası), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi tarafından basılmış ve Hz. Ali'ye nisbet edilen San'a Mushafı, Research Centre for Islamic History, Art and Culture tarafından 2011 yılında neşredilmiştir. Bu eserlerin tamamı yazı cihetinden ele alınmış olup bezeme ile ilgili yeterince bilgi aktarımı yapılmamıştır. Adı geçen kitaplarda konu edinilen mushafların tıpkıbasımının yapılması sûrebaşı bezemelerinin tamamının görülmesi açısından önemlidir. Ayrıca kûfî hatla yazılmış olan âyetlerin nesih hattı ile satır satır transkripsiyonunun yapılması âyet ve sûrelerin takibi açısından kolaylık sağlamıştır.

Tezhipli ilk mushaflarla ilgili yazılmış “Kur'an-ı Kerim Nüshalarının Cildleri ve Tezhipleri”¹ ve “Başlangıcından Günümüze Tezhip Sanatı”² isimli makaleler dikkat çekicidir. Bu çalışmalarda mushaf bezemelerinin genel özellikleri üzerinde durulmuş ve kökenleri Bizans, Sasanî ve Kopt Sanatı'na dayandırılmıştır. İslam sanatının ve yazma eser bezeme geleneğinin başlangıç döneminde tezyîn edilen bu sûrebaşlarının, kendinden sonraki dönemleri ne şekilde etkilediği, hangi özellikleri ile varlığını sürdürmeye devam ettiği örnekler üzerinde tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. SÛREBAŞI ve SÛREBAŞI TEZYÎNATI

Sûre, Arapça سورة olarak yazılır ve sözlükte “sıçramak, duvara tırmanmak” anlamındaki sevr (severe “سور”) kökünden türemiştir (Birişik, 2009:538). Çoğulu sûver olan bu kelime ayrıca yüksek ve güzel bina, kitaptan bir bölüm, derece, menzile, şeref, şan, nişan, alâmet, duvar kirişi ve hatılı, yüksek, evin bir katı mânâlarına gelmektedir (Sarı, ty.:393). Terim olarak sûre; Kur'ân-ı Kerîm'in en küçüğü üç, en büyüğü iki yüz seksen altı âyetten meydana gelen ve İhlas, Fâtiha, Nur gibi ayrı ayrı isimleri olan yüz on dört bölümden herbiridir (Ayverdi, 2007:2681). Sûreler en bilinen şekli ile Mekkî ve Medenî olarak ikiye ayrılır. Hicretten önce indirilenler Mekkî, Hicretten sonra indirilenler Medenî sûreler olarak adlandırılmıştır (Demirci, 1997:163). Tevbe sûresi

¹ Zeren Tanındı, “Kur'an-ı Kerim Nüshalarının Cildleri ve Tezhipleri” 1400. Yılında Kur'an-ı Kerim, ed. Müjde Unustası, Antik AŞ, Kültür Yayınları, İstanbul, 2010

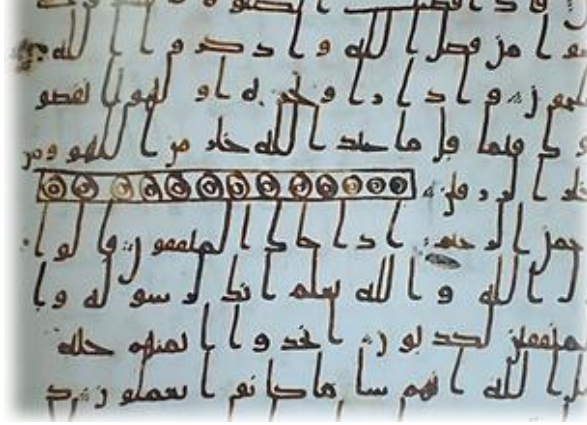
² Zeren Tanındı, “Başlangıcından Günümüze Tezhip Sanatı” Hat ve Tezhip Sanatı, ed. Ali Rıza Özcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

hâriç bütün sûreler Besmele ile başlar. Besmeleden önceki satırda sûreye ait bilgileri içeren “sûrebaşı yazısı” yer alır. Sûrebaşı yazıları genellikle sûrelerin isimlerini, nâzil oldukları yeri ve âyet sayısını içerir (Derman, 2010:139). Ancak her sûrebaşında bu bilgilerin tamamının bulunması bir kâide değildir. Örneğin Kayrevan, İslami Sanatlar Müzesi 30 numarada bulunan bir mushafın sûrebaşında yalnızca “es-sûretü mietân ve semanûn ve seb’a ayâtin” sûre 287 âyettir yazmaktadır. Metnin devamından ya da âyet sayısından bu sûrenin Bakarâ Sûresi olduğu anlaşılmaktadır. Sûrebaşı tezyînatı ise sûrebaşı yazısını çerçeve içine alacak şekilde tezyîn edilmiş yatay dikdörtgen alanı kaplar (Tanrıver, 2007:94). Bir mushafta 114 sûre bulunmasına rağmen 112 sûrebaşı bezemesi mevcuttur. Bunun nedeni, Fâtîha ve Bakara sûresinin ilk âyetlerinin serlevha³ sayfasında yer almasıdır. Emevî döneminde kaleme alınmış ve günümüze tek bir sayfası ulaşmış TİEM ŞE. 87, aynı koleksiyonda bulunan 80, TSMK 44/32 ve “San’a Mushaf”ında bulunan sûrebaşı bezemeleri bilinen en erken örneklerdendir.

2.1. Türk ve İslam Eserleri Müzesi’nde Bulunan Mushafların Sûrebaşı Tezyînatı

Hicri I. yüzyılın sonlarına tarihlenen Emevî Dönemi’nin sûrebaşı tezyînatı açısından en basit örneği TİEM Şam Evrakı (ŞE) 87 numarada bulunmaktadır. Bu eserin yalnızca Münafikun Sûresi’nin bulunduğu tek bir sayfası günümüze ulaşmıştır (Serin, 2010:67). Sûrebaşı bezemesi âyetlerin yazıldığı mürekkep ve kalem ile kuvvetle muhtemel hattat tarafından, yarım kalan satırın devamına, iç içe geçen daireler şeklinde yapılmıştır. Metin yazısı ile aynı mürekkebin kullanılması ve bezemenin yazı ile aynı kalınlıkta kalem ile sade bir şekilde yapılması tezyînatın hattat tarafından yapıldığı düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Yapılan tezyînatın estetik kaygı taşımadığı ve sadece okuyucuya yeni bir sûrenin başladığını haber vermek olduğu düşünülmektedir (**Resim 1**).

³ Serlevha: El yazması kitaplarda metnin başladığı tezhipli sayfalardır. Detaylı bilgi için bkz. Gülnur Duran, “Tezhip Sanatının Kullanım Alanları”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, c. 41, s.63.

Resim 1: Sûrebaşı Tezyînatı, Münafikun Sûresi, Emevî Dönemi,
TİEM Şam Evrakı 87, İstanbul, (Serin, 2010:67).

Geç Emevî dönemine ait TİEM ŞE 80 numaralı eser, 22. ve 33. cüzü içermektedir. 41.5x36.5 cm. ebadında ve 20-23 satır olarak yazılmıştır. 62 yapraktan oluşan mushafın (ed. Unustası, 2010:148), incelenebilen dört sayfasındaki sûrebaşı tezyînatı birbirinden farklıdır. Buradan yola çıkarak, XVI. yüzyılın en görkemli zamanlarına ait mushaflarda görülen birbirinden zarif işlenmiş sûrebaşlarının farklı şekilde tezyîn edilme geleneğinin Emevî dönemine dayandığı söylenebilir.

TİEM ŞE 80 numaralı eserin 30b sayfasında bulunan sûrebaşı tezyînatı tam satır uzunluğunda ve iki satır genişliğindedir. Kırmızı ve yeşil renk kullanılarak siyah renk ile sınırlanmış yatay dikdörtgen içine zikzak yapan çizgiler çizilmiştir. Bir önceki sûrenin son âyeti satırı tamamlamadan bittiğinden, o kısımda kareye yakın bir boşluk oluşmuştur. Bu boşluğa yarı stilize edilmiş hurma ağacı yönü sayfa içine olmak üzere sûrebaşına eklenmiştir. Zeren Tanındı bir tür palmiye olarak değerlendirdiği yarı stilize edilmiş hurma ağacı motifinin kökenini Sasanî ve Kopt sanatına bağlamaktadır (Tanındı, 2009:243), **(Resim 2)**.

Resim 2: Sûrebaşı Tezyînatı, Emevî Dönemi, TİEM ŞE 80, (30b), İstanbul, (Unustası, 2010:149).

Aynı eserin 48b sayfasında bulunan sûrebaşı bezemesinde iki satırlık alana satıra paralel olarak yerleştirilmiş yarı stilize edilmiş bir nar ağacı görülmektedir. Ağaç motifinin devamında satır sınırını aşmayan 1/4 simetri uygulanmış hatâyîli bir desen yerleştirilmiştir. Bir önceki sayfada kullanılan kırmızı ve yeşil renkler bu sûrebaşında da görülmektedir. Hatâyî motifinin boyama tekniği “altınsız münhanî tarzı” boyamaya benzemektedir. Yalnız renkler tek ton olarak, içten dışa renk+boşluk+tahrir şeklinde sürülmüştür. En gelişmişlerine Memlûk ve İlhanlılar zamanında rastladığımız bu teknikte Emevî döneminden sonra renkler iki ton olarak kullanılmıştır. İçten dışa, koyu ton+açık ton+boşluk+tahrir şeklinde (Mısır Mili Kütüphanesi 10, TİEM 487). TİEM ŞE 80 numaralı eserden yola çıkarak diyebiliriz ki münhanî tarzı boyamanın erken dönem örnekleri Emevî döneminden itibaren bezeme sanatında kendini göstermeye başlamıştır (**Resim 3**).

Resim 3: Sürebaşı Tezyînatı, Emevi Dönemi, TiEM ŞE 80, (48b), İstanbul, (Unustası, 2010:149).

Aynı eserin bir diğer sayfasında (50a) yer alan sûrebaşı bezemesi üç satırlık alana yerleştirilmiştir. Satırın yarısına kadar birbirini çapraz kesen çizgiler küçük eşkenar dörtgenler oluşturmuş ve bu dörtgenlerin içi kırmızı ve yeşil renkler kullanılarak boyanmıştır. Satırın geri kalanında ise tam stilize edilmiş ağaç motifi satıra paralel ve yönü sayfa içine doğru yerleştirilmiştir. Ağaç motifi kırmızı ve yeşil renkler kullanılarak münhanî tarzında boyanmıştır (**Resim 4**).

Resim 4: Sürebaşı Tezyînatı, Emevi Dönemi, TiEM ŞE 80, (50a), İstanbul, (Unustası, 2010:151).

TİEM ŞE 80 numaralı eserin başka bir sayfasında (49b) görülen sûrebaşı tezyînatı, bir satırlık alana yerleştirilmiş ve yeşil, kırmızı renklerle (X) işareti şeklinde boyanmıştır. Bezeme bir önceki sûrenin son âyetinin bittiği yere kadar uzatılmıştır. Geometrik bezemenin bittiği yerden, satır sonuna kadar olan boşluğa bir ağaç motifi baş aşağı yerleştirilmiştir. Baş aşağı olan ağaç motifinin, indirilen âyetleri temsil ettiği düşünülmektedir (Lings, 2012:112). Diğer sûrebaşlarında kullanılan yeşil ve kırmızı renkler aynı tonda olmak kaydı ile bu sûrebaşında da tekrarlanmıştır (**Resim 5**).

Resim 5: Sûrebaşı Tezyînatı, Emevi Dönemi, TİEM ŞE 80 (49b), İstanbul, (Unustası, 2010:151).

Emevî dönemi mushaflarında bezeme ögesi olarak önemli yer tutan ağaç motifi, mükemmelliğin timsalidir. Kur'ân, bizzat kendisini ağaca benzetir (Lings, 2012:11). “Güzel bir söz güzel bir ağaç gibidir; kökü sabittir ve dalları ise gökte. Rabbinin izni ile her mevsim meyve verir. Hatırlayabilsinler diye Allah insanlara temsiller verir” (İbrahim: 24-25). Emevî döneminde karşımıza çıkan ağaç motiflerinde tam ve yarı stilizasyon görülmektedir. Motifin hangi ağaca ait olduğu (nar, hurma) belli olan yarı stilize edilmiş tiplerine Emevî Dönemi'nde rastlanılmıştır. Tam stilize edilmiş olanlarda motifin hangi ağaca ait olduğu belli değildir ve Erken Abbasî Dönemi'nden itibaren mushaflardaki yerini almıştır.

2.2. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 44/32 Numaralı Mushafın Sûrebaşı Tezyînatı

Hiz. Osman'a mâl edilen ve Emevî dönemine ait olduğu düşünülen bir başka mushaf Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 44/32 numaraya kayıtlıdır. Hiz. Osman'ın Medine'de alıkoyduğu mushaftan ya da onu esas alan bir nüshadan yazıldığı düşünülmektedir. 408 varak parşömen üzerine yazılmış 46x41 cm ebadında ve kalınlığı 11 cm'dir. Bu mushafın en büyük özelliği iki yaprak dışında tam nüsha olmasıdır (Altıkulaç, 2007:75).

Bu eserin sûrebaşları kırmızı, yeşil ve açık sarı renkler kullanılarak, her sûrebaşı diğerinden farklı tezyîn edilmiştir. Mushaf boyunca sûrebaşı bezemeleri bir, bir buçuk ve iki satırlık alanlara yerleştirilmiştir. Nokta, çizgi ve basit geometrik motiflerle yapılan bezemelerde mimarî eserlerden etkilenildiği düşünülmektedir. Emevî sanatının temeli, mimarî ve mimarî tezyînât olup, kullanma amacıyla yapılmış eserler üzerinde dahî, mimarî tezyînât elemanlarının yer alması bu durumun sonucudur (Beksaç, 1995:160-107).

Bu mushafta Cin Sûresi'nin (383b) başına yapılmış olan sûrebaşı tezyînâtı tek satırlık alana yerleştirilmiştir. Sayfanın son satırına denk gelen bezeme, sayfa dışına yön gösteren ok şeklinde tasarlanmıştır. Sulandırılarak sürülmüş sarı renk üzerine, satıra paralel, iki yeşil çizgi çekilmiş ve çizgi arasına kırmızı renk ile noktalar konulmuştur. Satır uzunluğu kadar olan bezemenin başlangıcında durak şeklinde işlenmiş daire bitimine ise üçgen şeklinde yeşil renkli ok işareti yerleştirilmiştir (**Resim 6**).

Resim 6: Sûrebaşı Tezyînatı, Cin Sûresi (383b), Emevi Dönemi, TSMK 44/32, İstanbul, (Altıkulaç, 2007:770).

Aynı eserin Müzemmil Sûresi'nin (385a) sûrebaşı tezyînatı bir buçuk satırlık bir alana yerleştirilmiştir. Bezemede kemerli ve kubbeli bir yapının betimi dikkat çekmektedir. Dört kemer ve dört kubbeden oluşan yapıda, kırmızı, yeşil ve çok açık tonda sarı renk mevcuttur. Tek satırlık alanda ise yine kırmızı, yeşil ve açık sarı renkli nokta ve çizgilerden oluşan üçgen biçimli bezeme mevcuttur. Bezeme elemanlarının arasında bırakılan minik boşluklar, çift tahrir özelliği sağlayarak kâğıt renginin de süslemeye dâhil olmasını sağlamıştır (**Resim 7**).

Resim 7: Sûrebaşı Tezyînatı, Müzemmil Sûresi (385a), Emevi Dönemi, TSMK 44/32, İstanbul, (Altıkulaç, 2007:773).

TSMK 44/32 numaralı mushafın Mürselat Sûresi'nin (390b) tezyînatı bir buçuk satıra yerleştirilmiştir. Bir önceki sûrenin son satırı, mıstar sona ermeden bittiği için satır tamamlanana kadar üçgen biçimli tepeler şeklinde resmedilmiştir. Hemen altındaki bir satırlık alanda açık yeşil ve açık sarı renklerle kare ve dairelerle işlenmiş bezemenin devamı görülmektedir. Yeşil kare içinde sarı daire hemen bitişiğinde sarı daire içinde yeşil kare, tasarım ilkelerinden ritim kuralının varlığını göstermektedir. Kare ve dairenin iç içe sıcak-soğuk ya da açık koyu ile tonlanması, sonraki yüzyıllarda yazma eser bezemelerinde sıkça başvurulan bir yöntem haline gelmiştir. Ayrıca sûrebaşı tezyînatının dışını çevreleyen yeşil ve sarı renkli zencerek, İslam Sanatı'nın temel bezeme öğelerinden olan geometrik geçmelerin ilk örneklerinden sayılabilir. Mıstar uzunluğu kadar olan sûrebaşının her iki tarafına ilave edilen yarım daire şeklindeki bezemeler, sayfanın hâşiye boşluğuna doğru yerleştirilmiştir. Yeşil ve açık sarı renk ile merkezden dışa çıkan ışınlar şeklinde boyanmıştır (**Resim 8**).

Resim 8: Sûrebaşı Tezyînatı, Mürselat Sûresi (390b), Emevi Dönemi, TSMK 44/32, İstanbul, (Altıkulaç, 2007:784).

TSMK 44/32 numaralı mushafın Nebe Sûresi'nin (391b) başında, tek satırlık alana yerleştirilmiş ve mıstar uzunluğu kadar olan sûrebaşı bezemesi bulunmaktadır. Tasarımda içbükey ve dışbükey hareketlerle elde edilen dalga şekli, kırmızı, yeşil ve açık sarı ile renklendirilmiştir. Sıra ile çukur kısımlara düz, tepe kısımlara ters yerleştirilen

bitki öbeği, tasarımı ritmik hâle getirmiştir. Nebe Sûresi de Cin Sûresi'nde olduğu gibi daire şeklinde bir durak bezemesi ile başlamıştır (**Resim 9**).

Resim 9: Sûrebaşı Tezyînatı, Nebe Sûresi (391b), Emevi Dönemi, TSMK 44/32, İstanbul, (Altıkulaç, 2007:786).

Aynı mushafın Leyl Sûrebaşı tezyinatı (402a) tek satırlık alana yerleştirilmiş olup, mıstar boyunca uzanan bezemenin iki ucuna birer motif eklenmiştir. Yarım daire merkezinden dışarı çıkan ışınlar şeklinde yeşil renk ile boyanmıştır. Müzemmil Sûrebaşı'nda olduğu gibi Leyl Sûrebaşı'nda da sütun ve kemer tasviri görülmektedir. Sütunların altında açık sarı ve yeşil daireler sıra ile yerleştirilmiş, kemerlerin üzerinde ise bir sıra kırmızı ve onun üzerinde açık sarı ve yeşil ile renklendirilmiş ve dönüşümlü olarak yerleştirilmiş basit geometrik motifler bulunmaktadır (**Resim 10**).

Resim 10: Sûrebaşı Tezyînatı, Leyl Sûresi (402a), Emevi Dönemi, TSMK 44/32, İstanbul, (Altıkulaç, 2007:807).

2.3. Yemen San'a Mushafı'nda Bulunan Sûrebaşı Tezyînatı

Hiz. Ali'ye mâl edilen ve Yemen San'a Camii Kebîri'nde bulunan Mushaf-ı Şerif "San'a Mushafı" olarak bilinir. Hicri I. yüzyılın ikinci yarısı, yâni Emevî dönemine ait bir mushaftır. İki cilt halinde, 36x34 ebadında 62 varak ve 20 satır olarak hazırlanan mushaf parşömen üzerine yazılmıştır. Mushafın 81 sayfası kayıptır. San'a mushafı da Hiz. Osman'ın Medine'de alıkoyduğu mushafı esas alan bir örnekten yazıldığı anlaşılmaktadır (Altıkulaç, 2011:146-147). Âyet sonlarında durak işareti olarak üst üste istiflenmiş kalemin bir dokunuşu ile elde edilen ve sayısı 4-5 kadar olan yatay çizgiler kullanılmıştır. Her on âyetin bitimine daire şeklinde tezyîni aşere durağı yapılmıştır.

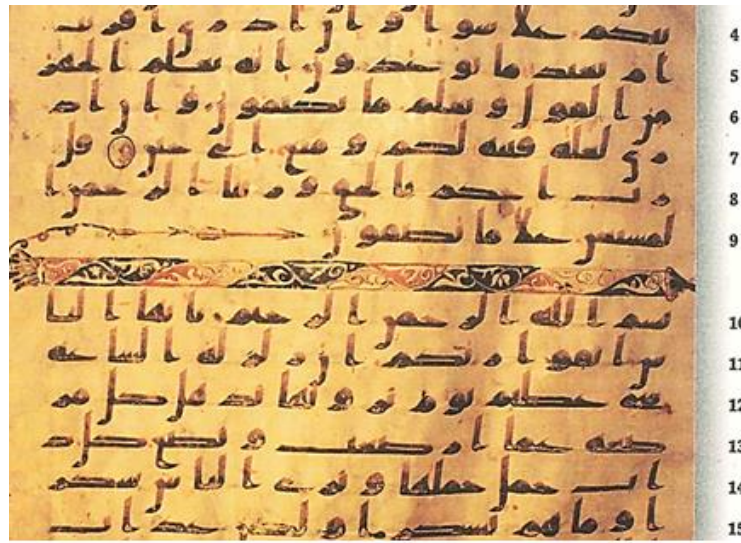
San'a Mushafı İbrahim Sûresi'nin (122b) başında bulunan bezeme tek satırlık bir alana yerleştirilmiştir. Bezemenin 1/3'lik kısmında satıra 45°lik açı ile yerleştirilmiş minik ağaçlar görülmektedir. Bezemenin devamında siyah, kırmızı ve açık sarı renk ile merdiven basamağı şeklinde inişli ve çıkışlı basit geometrik bezeme yapılmıştır. Satırın bitimine tepesi sayfanın dışını gösterir şekilde üçgen biçimli bir tezyînat yerleştirilmiştir. Geometrik elemanlar arasında bırakılan boşluklar, kâğıt renginin de bezemeye katkıda bulunmasını sağlamıştır (**Resim 11**).

Resim 11: San'a Mushafı, İbrahim Sûresi (122b), Emevi Dönemi, San'a Camii Kebîri, Yemen, (Altıkulaç, 2011:252).

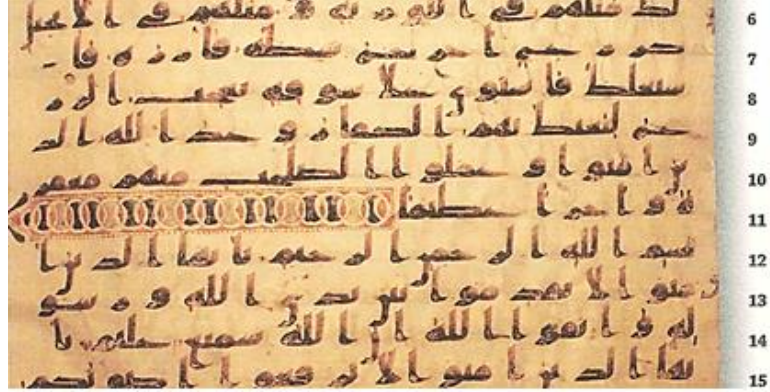
Aynı mushafın Hac Sûrebaşı (164a) bezemesi tek satırlık alana yerleştirilmiştir. Bir önceki sûrenin son âyeti satırın yarısında kalmış ve devamına boşluğu doldurmak maksadı ile sûrebaşı bezemesinden çıkan ve birbirini izleyen iki ok

resmedilmiştir. Birbirini izleyen oklardan ikincisinin arkasına ipe benzeyen bir malzeme bağlanmıştır. Sûrebaşı bezemesinde küçük helezonlar üzerine yerleştirilmiş yapraklar görülmektedir. Sûrebaşının her iki ucunda birbirinden farklı ve mistarın dışına taşan bezemeler mevcuttur. Sağ tarafta bulunan bezeme yatay üçgen şeklinde sûrebaşına yerleştirilmişken, sol taraftaki ince ve kalın çizgilerle yatay olarak işlenmiştir. Desen zemini siyah kırmızı ve açık sarı renklerle boyanmış ve motifler kâğıt rengi olarak bırakılmıştır (**Resim 12**).

Resim 12: San'a Mushafı, Hac Sûresi, (164a), Emevi Dönemi, San'a Camii Kebîrî, Yemen, (Altıkulaç, 2011:335).

San'a Mushafı'nın Hucurat Sûrebaşı (257b) bezemesi yarım satıra yerleştirilmiştir. Birbiri içinden geçmiş kâğıt rengi halkalar yanyana dizilerek ince uzun bir şerit oluşturmuştur. Kâğıt rengi halkaların kesişme yerleri siyah ve kırmızı renklerle boyanmıştır. Ayrıca satır dışına taşan bezeme ok işareti şeklindedir. Bu mushafta geometrik bezemeli sûrebaşlarının yanısıra, küçük helezonlar üzerine yerleştirilmiş bitkisel motifler de kullanılmıştır. Siyah, kırmızı ve açık sarı renklerle birlikte kâğıt rengi de bezemeye katkıda bulunmuştur. TİEM ŞE 80 ve TSMK 44/32 numaralı mushafların sûrebaşları ile karşılaştırıldığında San'a Mushafı sûrebaşı bezemelerinin daha özenli ve ince bir işçilikle yapıldığı söylenebilir (**Resim 13**).

Resim 13: San'a Mushafı, Hucurat Sûresi (257b), Emevi Dönemi, San'a Camii Kebîrî, Yemen, (Altıkulaç, 2011:528).

3. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

89 yıl hüküm süren Emevîler, kendilerine ait köklü bir sanatı olmadığı için aynı coğrafyayı paylaştığı ülkelerin sanatlarından etkilenmiştir. Bu nedenle Emevî dönemi tezhip sanatında farklı medeniyetlerin etkisi ile sıradışı fazla tekrarlanmamış örneklere rastlamak mümkündür. Bu dönemde ilk üretilen yazma eserlerin mushaflar olduğu ve yazma eser tezyînatının yine bu eserlerle başladığı düşünülmektedir.

Emevî dönemine ait sûrebaşları genellikle yazısız ve sadece bezemeden ibarettir. Ancak bu durumun aksine Emevî Dönemi'ne tarihlenen TIEM 420 numaralı mushafın sûrebaşlarında, sadece yazı mevcut olup desen bulunmamaktadır. Emevî mushaflarında, sûrenin son âyeti satırın neresine denk gelirse orada bitirildiği görülmüş ve müzehhip tarafından satırın yarım kalan kısmı da bezemeye dâhil edilmiştir. Böylece ortaya yarım ya da bir buçuk satıra tezyîn edilmiş sûrebaşları çıkmıştır. Bu durum X-XI. yüzyıl Erken Dönem Abbasî mushaflarında da görülmüş olup, XIII ve XIV. yüzyıldan itibaren hattatların sûrenin son âyetini satırın sonuna denk getirmesi ile yavaş yavaş son bulmuştur.

Emevî Dönemi mimarîsi ve mimarî tezyînatının etkileri, bu dönem yazma eser bezemelerinde kendini göstermektedir. Aynı devirde inşaa edilmiş Kasrû'l-Miştatta (743-744) Sarayı'nda bulunan süslemelerin benzerlerine sûrebaşlarında da rastlanmıştır. Saray taş kapısının her iki yanında uzayıp giden büyük zikzaklar, asma dal

ve yaprakları, kıvrım dallardan oluşmuş zengin bitki motifleri (Can ve Gün, 2006:98-99) yazma eser tezyînatında karşımıza sıkça çıkmaktadır. Sûrebaşı bezemelerinde sütunlu kemerli yapılar, yarı stilize edilmiş ağaç motifleri ile birlikte basit geometrik elemanlar ve bitkisel kaynaklı motifler kullanılmıştır. Emevî dönemi sûrebaşlarının hepsinde olmamak kaydı ile sûrebaşı gülünün ilk örnekleri olduğu düşünülen satırdan dışa doğru uzanan bezemelere de rastlanmaktadır. XIV. yy sonlarına kadar sûrebaşı bezemelerinde sık rastlanılan sûrebaşı güllerinin tasarım açısından en giriftleri Memluk mushaflarında karşımıza çıkmaktadır. Sûrebaşı gülleri Emevî Dönemi'nde kimi zaman sûrebaşının tek, kimi zaman da iki tarafında yer almıştır. İki taraflı yer alanların kimisi aynı kimisi ise birbirinden farklı tezyîn edilmiştir.

Mushaflarda sûrebaşı bezemelerinin birbirinden farklı tasarlanması, mushaf boyunca üslûp, desen, renk uyumunun bulunması ve bezemelerin yatay dikdörtgen formda olması Emevi dönemi mushaflarından beri görülmektedir. Bu özellikler gelişerek ve zenginleşerek kendinden sonra gelen İslam Medeniyetlerini etkilemiş ve mushaf bezeme geleneğine katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

ALTIKULAÇ T., (2007). **H. Osman'a İzafe Edilen Mushaf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)**, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul.

ALTIKULAÇ T., (2011). **H. Ali'ye Nisbet Edilen mushaf-ı Şerif (San'a Nüshası)**, Research Centre for Islamic History, Art and Culture , İstanbul.

AYVERDİ İ., (2007). **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.

BEDİR A., (1992). "Sûrelerin İsimleri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.5, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Şanlıurfa, s.167-216.

BEKSAÇ E., (1995). "Emevîler. Sanat", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 11, TDV Yayınları, Ankara, s. 106–107.

BİRİŞİK A., (2009). "Sûre" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.37, TDV Yayınları, Ankara, s.538-539.

CAN Y. - GÜN R.,(2006). **Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

DEMİRCİ M. ,(1997). **Kur'an Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.

DERMAN Ç., (2010). "Tarihimizde Mushafın Bezenmesi", **Diyanet İlmi Dergi**, c.46, Diyanet İşleri Başkanlığı Süreli Yayınlar, Ankara, s.137-144.

DEVELLİOĞLU F. ,(2012). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara.

DURAN, G., (2012). "Tezhip Sanatının Kullanım Alanları", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, c. 41, s. 61-68.

SARI M.,(ty.). el-Mevârid Littüllâb: **Arapça- Türkçe Talebe Lugatı**, Bahar Yayınları, İstanbul.

SERİN M., (2010). **Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.

YETKİN S. K., (1954). **İslam Sanatı Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

LİNGS M., (2012). **Kur'an Hat ve Tezhibinden Parıltılar**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.

TANINDI Z.,(2009). "Başlangıcından Osmanlıya Tezhip Sanatı", **Hat ve Tezhip Sanatı**, ed. Ali Rıza Özcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.243-281.

TANINDI Z., (2010). "Kur'an-ı Kerim Ciltleri ve Tezhipleri", **1400. Yılında Kur'an-ı Kerim**, ed. Müjde Unustası, Antik Aş, s.90-121.

TANRIVER A., (2007). **Türk Tezhip Sanatında XIV-XVI. Yüzyıl Mushaf Gülleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk El Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.,

UNUSTASI M., ed. (2010). **1400. Yılında Kur'an-ı Kerim**, Antik AŞ Kültür Yayınları, İstanbul.

YİĞİT İ., (1995). "Emeviler: Siyasi Tarih", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.11, TDV Yayınları, İstanbul, s.87-104.